

КУБАНСЬКІ КОЗАКИ

Славна Запорозька Січ, що століттями слугувала форпостом і символом волі й незалежності в умовах військово-феодальної Російської імперії, була приречена історією і долею.

Вранці 4 червня 1775 р. п'ять військових колон генерала Текелія несподівано й підступно оточили Запорозьку Січ. Проти десяти тисяч козаків, які перебували тоді у фортеці, було стягнуто близько 68 тисяч солдат регулярної російської армії.

Ой заступайтесь, хлопці, славні запорожці,

Плече повз плече

Та не даймо, хлопці, славні запорожці,

Москалеві Січі. 1

Розпочати бій, у якому, без сумніву, вони усі б загинули, не дозволив кошовий отаман Петро Калнишевський та січовий архімандрит Володимир Сокольський.

А як ударили із столиці

Новії рушниці.

Викидайте, славні запорожці,

пістолі й рушниці!

Ой ударили із столиці

Із нової пушки –

Утікайте, славні запорожці

Не то кіньми, не то пішки.

Запорожці здалися царським військам, бо боялися, що Текелій винищить козацькі родини, захоплені у полон. А головне, що зробив останній запорозький кошовий, – зберіг цвіт козацтва.

І вже тієї ночі кілька тисяч козаків, сівши на байдаки, взяли з собою святу козацьку ікону Покрови, і під проводом отамана Андрія Ляха відпливли за Дунай будувати нову Січ. Трохи пізніше вирушили за ними суходолом козаки отамана Бехмета.

Велик світ, мати цариця,

Підем хану служити,

Аніж ми будем князям, генералам

Вашим пічки топити.

Козаки цю “царську ласку” завжди пам’ятали, а їхні нащадки на Кубані зберегли пісню:

Вража мати Катерина,

Що ж ти наробила.

Славне військо Запорізьке

Ти так розорила.

Ти, цариця судариня,

напасть напустила,

Наше військо Запорізьке

Та й занапастила.

Наші пани, вражі сини

Негаразд зробили,

Що степ добрий, край веселий

Та й занастили. 2

Сотні тисяч десятин землі козацької розхапали царські вельможі. Козацьку старшину, закуту в кайдани, відправили до Сибіру. Найтяжче було славному кошовому Петру Калнишевському – 28 років просидів він у кам'яному мішку Соловецького монастиря і помер там, проживши 112 років. Солдати Текелія зруйнували козацькі курені й зимівники, пограбували січову церкву. Запорожців пани намагалися покріпачити. Царський уряд святкував перемогу, але передчасно.

Знищити козацтво не могла ніяка сила, бо Запорозька Січ мала сильну підтримку сотень тисяч волелюбних українців. Січ була зруйнована, та лишилися десятки тисяч запорожців, які мріяли про відновлення своєї козацької республіки. І були ще запорозькі старшини, які зробили все для її відродження. Перші серед них – Сидір Білий, Захарій Чепіга і Антін Головатий. Всі троє мали дивовижну і славу долю, по праву увійшовши до пантеону запорозького козацтва разом з Сагайдачним, Вишневецьким, Сірком і Гордієнком. І, головним чином, саме їм кубанське козацтво зобов'язане своїм виникненням.

Військовий осавул Сидір Білий і полковий старшина Антін Головатий не розділили сумної долі багатьох січових старшин, можливо, тільки тому, що під час руйнування Січі перебували в Петербурзі у складі козацької делегації, яка намарно штовхалася по численних канцеляріях та приймальнях вельмож, відстоюючи запорозькі привілеї.

Сумно було делегатам повертатися в Україну. Що чекало на них? Неволя або вигнання. Та й сили були вже не ті. Запорожці розбрелися хто куди: частина осіла поблизу Телігула (сучасна Одещина), чекаючи від турецького султана дозволу побудувати за Дунаєм нову Січ, інші марно намагалися уникнути кріпацтва. Згідно з переказами, коли відчай козаків дійшов межі, вони вирішили покінчити своє життя самогубством. Але колишній курінний Кушовського куреня Головатий закликав жити й боротися, аби продовжувати козацьку справу.

Білий, Головатий і запорозькі старшини, що приєдналися до них, вирішили обрати традиційну тактику часів Самійла Кішки або Сагайдачного – в скрутний момент дочекатися, коли у можновладців виникне потреба у козацтві і, скориставшись цим, здобути для товариства необхідні пільги і привілеї. Ініціатором цього плану став військовий осавул Сидір Білий.

Народився він в українській козацькій родині на Херсонщині, отримав блискучу освіту, мав успадкувати родючі землі та велике майно, але проміняв усе це на тяжкий козацький хліб і подався на Січ. Незабаром розумний, освічений і хоробрий козак прославився там. “Седой старик, но исполненный огня, наездник давних сичевых времен, имевший привычку выезжать в перестрелку без шапки и с выставленной наружу мощной своей грудью”³.

Невдовзі Сидір Білий посів місце військового осавула (друге за значенням після кошового отамана). Відзначився він не тільки блискучою військовою майстерністю, а й вмінням виконувати найскладніші дипломатичні доручення. Царський уряд, відправивши частину козацької старшини до Сибіру, решту намагався перетягнути на свій бік, роздаючи землі й чини. Колишньому військовому осавулові дісталось десять тисяч десятин родючих земель.

Білого чекало спокійне і тихе життя у багатому зимівнику на річці Інгулець, старість мав зустріти у колі великої родини. Мав же він чотирьох синів – Миколу, Василя, Тимофія, Олександра й доньку Марію. Але щира козацька натура не могла змиритися з тим, що десятки тисяч козаків ставали кріпаками і що козацтво було немовби вже й знищене.

Так вже сталося, що головну роль у планах запорозьких старшин щодо відродження Січі мав зіграти той, хто зруйнував 1775 року Запорозьку республіку. Це був всевладний фаворит Катерини II князь Григорій Потьомкін, який тоді фактично керував усіма справами Російської імперії. Вже наприкінці 70-х років він намагався з колишніх запорожців сформувати пікінерські полки. Проте козакам було потрібне козацьке військо.

Сидір Білий і Антін Головатий, яким вдалося ввійти в оточення князя, усе частіше натякали йому, що без відновленого січового козацтва Росія не зможе успішно вести війну з Туреччиною і освоювати нові землі.

У липні 1783 року Потьомкін почав розсилати листи до козаків, у яких дозволяв їм об'єднуватися в загони. І от з далеких зимівників, бурдюгів, рибальських та мисливських угідь потяглися запорожці до Білого. Незабаром він вже мав загін з 500 кіннотників і 500 піших козаків.

“Они его знали, уважали и верили: что этот старшина своим старанием о пользе их возобновит войско Запорожское”⁴. Обраний козаками отаман Сидір Білий засипав Потьомкіна проханнями про звільнення покріпачених запорожців, складав їх реєстри. Запорозькі старшини: осавули Мошанський, Ломака, Легкоступ, полковники Ковпак, Іван Височан, Андрій Білий, Тишковський їздили по селах і хуторах, збирали розпорощених по Україні запорожців.

Багато зробив, спілкуючись із Потьомкіним, і найближчий спільник Білого Антін Головатий. Народився він 1732 року в містечку Нові Санжари, що на Полтавщині, у багатій старшинській родині, навчався у Київській духовній академії. 1757 року прийшов на Січ. Записали його в Кушовський курінь, дали нове прізвище – Головатий, а 1762 року обрали курінним отаманом. Уславився він своєю мужністю, відвагою. Так, 1764 року з трьома тисячами запорожців розгромив поблизу Бердянська кримського хана. Був Головатий і гарним бандуристом – складав пісні й думи. Мав могутню постать, прикрашали його довгі густі вуса й оселедець. Колись Потьомкін записався козаком у Кушовський курінь отамана Головатого; пізніше курінний, скориставшись примхою вельможі, зміг використати це давнє знайомство на користь козацтву.

1787 року Катерина II з величезним почтом подорожувала Україною. В охороні вирізнявся загін запорожців на чолі з Білим. На Катеринославщині ще наприкінці XIX століття розповідали про цю подорож імператриці та її козаків-охоронців. Запорожці скористалися такою нагодою і в Кременчузі Білий, Головатий і осавул Легкоступ піднесли їй прохання про відновлення Війська Запорозького. За такі вчинки нерідко відправляли до Сибіру, але цариця не покарала козаків; Росія саме стояла перед війною з Туреччиною і їй потрібні були запорозька кіннота й легкий козацький флот.

20 серпня 1787 року вже мали дозвіл на формування “военных команд волонтеров” з козаків, “служивших в бывшей Сечи Запорожской”. Козаки, користуючись цим дозволом, завзято заходилися відновлювати запорозьке військо. З усієї України потяглися до отамана Білого колишні запорожці, гайдамаки, козацька сірома. Тікали з панських в’язниць і солдатських полків. У супроводі озброєних козаків на конях, із збереженим паланковим прапором прибув на Січ і знаний полковник Протовчанської паланки Захарій Чепіга, який назавжди записався в Кисляківський курінь. Він вперше прийшов на Січ 1750 року у 24-літньому віці. Походив із стародавнього козацького роду Кулішів із села Борки на Чернігівщині. Козаки дуже поважали Чепігу за просту, демократичну вдачу, гострий розум і військові успіхи, тому й обрали полковником Протовчанської паланки, називаючи його батьком Харком. Адже був Чепіга широкоплечий, кремезний, мав вдачу характерника, доброї людини.

Три старшини чудово доповнювали один одного. Білий був головним ідейним натхненником відродження Січі, носієм старих запорозьких традицій, він часто згадував Запорожжя, Калнишевського; Головатий – завдяки своїм зв’язкам у Петербурзі, вмінню спілкуватися з пихатими вельможами був посередником, а Чепіга – справжнім ватажком козацької голоти, виразником її прагнень і сподівань.

За короткий час було сформоване нове військо. Отаманом став Сидір Білий, військовим суддею – Антін Головатий, військовим полковником – Захарій Чепіга, військовим осавулом – Кобиняк. Курінними залишилися старі січові отамани, які збирали до куренів своїх козаків.

Але війську не наділили землі – старі запорозькі землі пани так і не випустили зі своїх рук.

31 січня 1788 року “високоповелительный” генерал-фельдмаршал князь Потьомкін сповістив козакам “о благоволеніи” Катерини, яка дарувала новому війську землі в Керченському куті, що був зайнятий турками, або на пустельній Тамані, на вибір.

Привіз козацтву документ на землю відомий полководець Олександр Суворов, який 27 лютого передав війську “знамя войсковое белое, малое для куреней, которых по умножению людей прибавлять будет вперед, булаву атамана кошевого и другие керначи”⁵.

13 травня війську передали військову печатку, на якій за стародавнім звичаєм був зображений козак із шаблею при боці з мушкетом і прапором з хрестом, та звернення “Войска верных козаков кошевому атаману и всему войску”. Таким чином, козацьке військо було визнане вже офіційно, і, хоч Катерина II всіляко ухилялась називати його Запорозьким, за духом, звичаями, військовим ладом і складом воно було саме таким.

У багатьох селах та містах України збиралися запорожці, присягалися відновленому війську, записуючись у курені. Вже йшла російсько-турецька війна, і козакам у ній потрібно було відстояти право на своє існування. Пішими козаками керував Білий, кіннотою – Чепіга, а флотом – Головатий; всього брало участь у війні 2829 кінних козаків і 9681 піших.

У червні під турецькою фортецею Очаків козаки знищили ворожу флотилію, але під час абордажного бою був тяжко поранений отаман Білий і через декілька днів, 19 червня, помер. Багато козаків загинуло у цій війні.

На козацькій раді з двох претендентів - Головатого і Чепіги – обрали більш відважного і близького козакам Захарія Чепігу. Російське командування не дуже берегло козаків – доки одна частина козаків билася з турками й гинула від їхніх куль та ятаганів, інших примушували будувати сторожі на Бузькому Лимані. Без їжі і теплого одягу до березня 1789 р. на будівництві померло близько 500 козаків.

У цій війні запорожці відзначились як справжні лицарі.

Найважчим завданням для російського війська була облога Очакова, який постачала харчами турецька фортеця Хаджибей (сучасна Одеса), і всі спроби російських загонів захопити склади міцної Очаківської фортеці з хлібом закінчувалися важкими поразками. Але те, чого не вдалося солдатським полкам, зробив козацький кошовий Чепіга з кількома козаками. 29 жовтня вони підпалили береговий цейхгауз, а 7 листопада кошовий пробрався в Хаджибей і спалив там склади з продуктами. Так ніхто й не зрозумів, як вдалося це зробити запорозькому характернику.

Підходи до Очакова закривала могутня фортеця Березань. Один за одним розбивалися тут напади російських солдат об стіну вогню численних турецьких гармат. Потьомкін був у відчай. Тоді на Березань вирушив козацький флот – на передньому байдаку стояв Антін Головатий. Тривалий час на мурах фортеці йшла запекла різанина, потім запорожці, розвернувши гармати, почали обстрілювати Очаків і 6 грудня здобули перемогу.

За легендою, звістку про взяття Березані Потьомкіну приніс опалений вогнем, скривавлений козак. Спочатку його не хотіли пускати до князя, і доки козак досить гучно ляяв ад'ютантів, з'явився сам Потьомкін: “Что за шум?” – “Та взяли!” – “Что взяли?” – “Березань”. – “Что ж, лучшего не могли ко мне прислать?” – “Та були там, мабуть, і ліпші за мене, так тих до ліпших послали, а мене ось до твоєї милості”.

Саме тоді козацьке військо отримало свою нову назву – Чорноморське. Під час бойових дій зустрілися козаки і зі своїми колишніми запорозькими братчиками, котрі заснували за Дунаєм нову Січ і воювали за Султана. Чорноморець Павло Помело зустрів там свого рідного брата, котрий втік за Дунай після зруйнування Січі, і той попередив його про ворожу засідку, що чекала на козаків. Зібравшись із силами, чорноморці розігнали турків і татар, а через деякий час радісно відсвяткували з задунайцями зустріч. Рік провоювали козаки з турками. Під Бендерами вершники на чолі з Чепігою 5 годин рубалися з п'ятитисячним турецьким загonom, і хоч козаків було у п'ятеро менше, перемога була за ними. 11 грудня 1790 року, штурмуючи Ізмаїл, чорноморці Головатого вдерлися на мури й захопили турецькі гармати.

“Полковник Головатий с беспредельной храбростью и неусыпностью не только побеждал, но и лично действуя, вышел на берег, вступил с неприятелем в бой и разбил его”⁷.

Після закінчення війни чорноморців відзначили особливим ордером: вони отримали великий кут землі за Бугом по Дністру і Телігулу і на річці Березані при Лимані Очаківському. Там і почало осідати новоутворене Чорноморське козацьке військо.

У містечку Слободзея козаки розбили свій кіш, поділивши землі на три паланки – Подністрянську, Березанську і Кінбурнську.

І потяглися до новоутвореної Січі за Бугом колишні запорожці, хоча пани і не відпускали козаків, відбирали їхнє майно, примушували працювати на панщині, кидали в холодні ями, морили голодом і катували канчуками, а родини тих, хто втік, віддавали на безкінечні муки й поталу. Чепіга неодноразово скаржився на це в столицю. Але в Петербурзі мовчали. І знову до политих козацькою кров'ю земель потяглися панські руки. Та ще й до того, 5 жовтня 1791 року на дорозі в глухому бесарабському степу помер Григорій Потьомкін. Хоч і не простили йому козаки зруйнування Січі, та все ж він був єдиним покровителем Чорноморського війська.

Чорноморська старшина, козаки добре розуміли: те, що сталося шістнадцять років тому на Дніпрі, може повторитися й за Бугом.

Царський уряд боявся зростання нової Січі на Україні. Тому для війська необхідно було шукати нову землю там, де не дістала б козаків панська сваволя, де відчували б вони себе вільними. І тоді, за влучним висловом історика Щербини, запорожці вирішили шукати собі землю в Петербурзі.

ПОСОЛЬСТВО ГОЛОВАТОГО

Єдиним місцем, яке могло б задовольнити прагнення козаків до максимальної незалежності, були простори Кубані. Тільки там могли вони почуватись у безпеці від царських вельмож та панів. План переселення виник у старшин Чепіги і Головатого вже давно, про це думав і отаман Білий. Після тривалих роздумів і суперечок чорноморське товариство вирішило назавжди відмовитися від забузьких земель і вимагати від царського уряду дозволу переселитися на Кубанські землі. Козацькі дипломати продумали це нелегке завдання до тонкощів, враховуючи і політичні обставини, і психологію царського двору. Але невідомо було, як поставляться до бажання козаків у Петербурзі. І ось знову, як і шістнадцять років тому, вирушив Антін Головатий до столиці з делегацією військових старшин.

Безкінечні канцелярії, велика плутанина, клопоти...Й хоча увішані були царськими орденами та медалями старшини, але відчували, що нікому тут не потрібні. Та мудрий Головатий встиг налагодити необхідні зв'язки при імператорському дворі і знайшов найкоротший шлях до розв'язання чорноморської справи. Маючи із собою дорогоцінні скарби, військовий суддя досить швидко знайшов для запорожців нових покровителів. Він дарував пихатим вельможам то дорогий турецький ятаган, то коштовну чашу, то баского коня, пригощаючи їх смачними наїдками, які надсилали своїм послам чорноморцям.

У козацькому вбранні, із блискучою зброєю колоритні запорожці були бажаними гостями у палацах катерининських сановників. Козаки вдавали із себе простакуватих, веселих диваків, любителів пожартувати й погуляти. Розумних же вельмож запорожці дивували своєю освіченістю, мудрістю, поміркованістю у політичних справах, аргументуючи при цьому важливість Кубанських земель саме для чорноморців.

Так, хабарями й подарунками, співами під бандуру, яку Головатий привіз із собою, тонкою психологічною грою делегатам вдалося підготувати сприятливий ґрунт для успішного завершення цієї нелегкої місії.

Чутки про те, що у петербурзьких салонах з'явилися дивні козаки, які зачарували всіх своєю дотепністю, розумом і гумором дійшли й до цариці.

На святі в Царському селі мав зібратися весь вищий світ, і запорожці, знаючи про це заздалегідь, ще затемна доїхали на конях до Царського села, розташувались біля шляху. Коли під'їхали карети з вельможами, козаки на запитання, що вони тут роблять, розповіли про свій злидений стан, через що їм, мовляв, довелося йти на свято пішки із Петербурга. Розповіді про тяжке становище запорожців дійшли й до цариці, і вона там же призначила аудієнцію й грошове утримання. Пізніше Головатий, звітуючи товариству про свою подорож, гордо відзначив, що вони не лише не витратили надані кошом кошти, а й поповнили їх.

2 квітня у петербурзьких салонах помітно пожвавішало – всі прагнули потрапити на аудієнцію до імператриці, де вона мала приймати дивних запорожців. Весь вищий світ уявляв, яке враження справлять на Катерину ці вайлуваті козацькі велетні.

Та перед царицею стояли казкові красені, горді, сміливі степові лицарі. Сам Головатий був у зеленому кунтуші поверх білого жупана, широких шароварах і червоних чоботях із срібними підківками. З довгими вусами й оселедцем, дзвінкою бандурою і коштовною зброєю стояв він, як могутній символ Запорозької Січі.

На прохання Катерини Головатий заспівав свою улюблену пісню про нещасливу долю чорноморців.

Ой Боже наш, Боже милостивий!

Вродились ми у світі нещасливі!

Служили вірно в полі і на морі,
Та й осталися вбогі, босі й голі.

Він зачарував присутніх своєю майстерною грою і гарним голосом, сльози текли по його обличчю, Головатий співав про померлого фаворита Катерини.

Встань, батьку, великий гетьмане;
Милостивий, великий пане,
Встань, Грицьку, промов за нас слово,
Проси цариці – все буде готово.

Розчуливши імператрицю, Головатий звернувся до неї з промовою, побудованою за всіма взірцями європейського етикету:

“Жизнедеятельным державного веления твоего словом, перерожденный из неплодного бытия верный Черноморский Кош приемлет ныне дерзновение вознести благодарный глас свой к святейшему Величеству твоему и купно изглаголити глубочайшую преданность сердец его. Прийми одну яко жертву единой Тебе от нас сохраненную, прийми й уповающим на сень твою буди нам прибежище, покров, радование...”⁸

Катерина була зачарована запорожцями і задовольнила їхні прохання. В імператорській грамоті від 30 червня 1792 року зазначалося, що чорноморському війську надаються землі Кубані у вічне користування. У своїй грамоті Катерина підтвердила всі прохання козаків.

У вічне користування війську надавався “остров фанатория со всею землею, лежащей на правой стороне реки Кубань – от устья ее к усть-Лабинскому реду, так, чтобы с одной стороны река Кубань, с другой же Азовское море до Ейского городка служило границей войсковой земли”. Таким чином запорожці отримали 2855966 десятин практично незайманої землі, або 28 тисяч кв. верст Кубанської землі⁹.

За новим “Чорноморським військом” закріплювались старовинні запорозькі привілеї – власне самоврядування і власне військове правління. Війську надавалося право вільного економічного порядкування і торгівлі. Губернатору Таврії доручалося звільнити всіх запорожців від кріпацтва і дозволити їм приєднатися до чорноморців, а війську для переселення на Кубань надавалися кошти у сумі 30 тисяч крб., провіант і “всевозможные вспоможения”

Пізніше видатний козацький історик напише про наслідки посольства Головатого: “До известной степени казаки взяли все, что только можно было взять при тогдашней правительственной системе и общих условиях политической жизни. Быть может, Чорноморцы действительно с чувством удовлетворенных желаний пели “Ой годі нам журитися, пора перестати”. Жизнь на Кубани в обособленной, изолированной территории, не могла не улыбнуться казаку”¹⁰.

Козацьких делегатів на зворотному шляху зустрів почесний ескорт у складі 500 чорноморців, при під’їзді до Слободзеї зі стін козацької столиці тричі вдарили з гармат. Головатого і старшин радісно зустріли сивоусі січові діди хлібом-сіллю. Під святковий салют з рушниць і пістолів Головатий ніс на дарованому срібному блюді, у яке, за переказами, Катерина насипала козакам золоті червінці, грамоти імператриці, а сини його несли коштовну шаблю, подаровану кошовому Чепізі.

Чепіга поцілував хліб і зачитав грамоту, потім низько вклонився товариству. Шлях на Кубанські землі для Чорноморського війська був відкритий.

Доки запорозькі депутати в Петербурзі добували для війська нові землі та привілеї, чорноморці відрядили на Кубань військового осавула Матвія Гулика з козаками, щоб той уважно обстежив майбутні козацькі землі.

Запорожцям, які були з Матвієм Гуликом, Кубань відразу нагадала колишні запорозькі землі – Великий Луг (Батько). Такі ж, як і на Дніпрі, густі і широкі плавні, великі степи і ліси з ярами та байраками, і як у Дикому Полі скрізь по кубанських степах височили могили.

Чорне море, Керченська протока, Азовське море від Тамані до Єйського лиману, численні

солодкі лимани по всьому узбережжю, річка Кубань і безліч степових річок свідчили про багаті рибальські угіддя. У плавнях навколо соляних озер водилося безліч птиці – диких качок, гусей, журавлів, куликів, лебедів. У лісах, гущавах і перелісках жили дрофи, тетереви, куріпки, фазани. Багато диких тварин – кіз, лисиць, зайців, вепрів, ведмедів – робили Кубанщину справжнім раєм для мисливців. В озерах по Азовському узбережжю були поклади солі.

Теплий клімат, родючі ґрунти не зачеплені ралом, і багаті вигони з високими травами давали змогу займатися землеробством і скотарством.

Зі сходу потроху заселялася пустельна Ставропольська губернія, з півночі прилягала Донщина, але ця частина володінь донських козаків була настільки мало заселена, що переселенці жодної небезпеки в цьому не вбачали. Черкеси жили за Кубанню ближче до гір і не мали потреби в Кубанських степах.

Від Керчі експедиція Гулика пройшла берегом Чорного моря, козаки знайшли тут залишки давньогрецької фанаторії, далі біля Цокуровського лиману побачили покинуту ханську фортецю. Зустрічали й залишки будинків генуезьких факторій, татарських поселень, покинуті хати некрасівців. Декілька разів бачили козаки людей – солдат з російських укріплень, що зрідка були розсіяні по Кубані. Батальйоном єгерів обмежувалось усе населення величезного краю.

Таким чином військовий осавул об'їхав усі майбутні землі чорноморців і повернувся у кіш за Бугом.

Подаючи звіт про свою подорож, козацький осавул, запорожець Матвій Гулик розписав усе те природне багатство, яке матимуть чорноморці, переселившись на Кубань. Він подав товариству перший статистичний опис Кубані, складений згідно з усіма європейськими стандартами статистичної науки. (У Росії лише через шістнадцять років з'явилося перше дослідження зі статистики академіка Германа).

Чорноморці почали готуватися до нового переселення. Залишали нажите майно, хати.

Течуть річки з-за гори мутні,

Ідуть люди із городів смутні,

Покидають вжитки пасіки любезні

І предорогії ґрунти.

Таку пісню склали чорноморці про своє сумне прощання з Бузькою Січчю, але попереду їх чекала Кубань. Першим вирушив у дорогу славний козацький полковник Сава Білий. Вів він весь козацький флот – 50 байдаків і одну яхту з 3847 козаками і 53 гарматами. 25 серпня 1792 року козацькі байдаки пристали до берегів Тамані, де й був закладений перший чорноморський курінь Таманський.

Розвантаживши свої човни, чорноморці відразу виставили сторожу й зайнялися будівництвом хат, запасанням провіанту для козаків, які прибували з-за Бугу. Так почалося заселення Кубані – козацького “Малинового клину”.

Після флоту Білого суходелом через Крим вирушили на Кубань два піших полки під керівництвом полковника Кордовського і частина козацьких родин. Козаки дійшли до Темрюка і там стали готуватися до зимівлі.

2 вересня вирушила з-за Бугу головна частина чорноморців; 11 тисяч кінних і піших козаків, військовий обоз і козацькі родини вів сам кошовий Захарій Чепіга. Всю осінь йшли козаки з отаманом під дощами, бездоріжжям. Тяжкий це був шлях. З сумом залишали чорноморці Україну, але прагнення жити вільно було понад усе. Тільки наприкінці жовтня козаки прибули на річку Єя. Вже почалися холоди, і переселенці розташувалися у ханській фортеці на Єйській косі.

З настанням весни наступного року чорноморці рушили далі і зупинилися на березі річки Кубань, куди зійшлися всі перші переселенці Білого і Кордовського.

Це місце – Карасунський кут – між річками Кубань і Карасун мало стати новим військовим центром – Катеринодаром.

Готувалися до переходу на Кубань і козаки, які ще залишалися за Бугом. Хазяйновитий

Головатий продавав решту козацького майна, вирішував останні справи чорноморців.

У березні 1793 р. козаки розділилися на дві частини – першу очолив полковник Тиховський і вирушив у дорогу 18 березня, другу частину, розділивши на двадцять колон, з великим обозом повів сам Головатий. За місяць вони прибули на Кубань.

Чорноморці з-за Бугу були першими українцями, які обживали Кубанські землі. Вони лише заклали той ґрунт, початок тієї хвилі українських переселенців, які заселяли Кубань протягом цілого сторіччя, прямуючи до далекої Чорноморії і шукаючи втрачену під панамі волю та землю. Йшли і йшли на Кубань козаки “из малороссийских губерний, без чего нездоровый сей край остался бы без людей, ибо в оном ежегодно гораздо более умирало, нежели рождалось, не говоря уже об убитых в почти беспрерывных боях с непримиримим неприятелем и умерших от ран”, – так тодішні події зафіксував талановитий чорноморський історик Іван Попко.

1794 року на Кубані вже перебувало 12645 чоловіків і 5526 жінок. Звісно, це була тільки краплина для безмежної Кубанщини. Чорноморські отамани дбали про постійне поповнення війська новими переселенцями. Про цей бік діяльності Чепіги відомо з козацької пісні:

Харко листи розсилає,
На Кубань-річку зазиває,
Дарує ліси, рибними плесами
І ще й вільними степами.

Військовий суддя Антін Головатий через вірних людей підмовляв козаків тікати на Кубань. Кому щастило дістатися до річки Єя, тому видавали паспорт із новим ім'ям, записуючи відразу до козацького куреня. Чорноморці говорили: “З Кубані видачі немає”.

Про таких переселенців багато збереглося легенд та переказів в Україні: “Дід Мамрак (колишній запорожець. – Д. Б.) жив більше ста год. Як зігнали звідси запорожців (з Катеринославщини. – Д. Б.), він продав усе гапсом (оптом) і перебрався в Чорноморію. В Романові оставався його племінник і багато родичів, то було через год-два і приїздять у гості. У племінника його було чотири сини. Раз приїхав і давай пробувать, котрий годиться в чорноморці. Посадив одного на лошака-неука – упав, посадив другого – упав, третього – і той упав...Посадив четвертого. Той взявся за гриву і пустився – тільки видно. Гасав, гасав на тому лошакові, доки вморив і вернувся додому. Дід і каже: “Оцей годиться в козаки!” “Як маєте охоту – хай козакує”, – каже батько. Посідали дід з онуком на коней і подались під Чорноморію”¹¹.

Поступово заселення українцями Кубані і деяких районів Північного Кавказу набуло великих масштабів.

Ще 1770 року три тисячі українських козаків заснували Хоперський полк, пізніше поселений у Ставропольській губернії. Загалом на “стару лінію” на Кубань прибуло: з Слобожанщини (1802 р.) – 390 козаків, з Катеринославщини (1803 р.) – 2277 українців, з Харківщини (1804 р.) – 378 козаків з родинами із Катеринославщини (1805 р.), – 229 українців.

Але найбільш масова хвиля переселень з України на Кубань припала на 1809 рік.

Кількість втікачів з України у Чорноморське військо до того часу зростала дуже швидко. Олександр І, розуміючи, що цей потік зупинити неможливо, особливим рескриптом від 10 серпня 1809 року наказав малоросійському генерал-губернатору дозволити переселитися на Кубань ще 25 тисячам українців, головним чином з Полтавської та Чернігівської губерній, для зміцнення Чорноморського війська.

Ця величезна кількість людей переселялася у 1810–1811 роках. Невеличкими партіями, завантаживши гарби і брички своїм майном, вирушали в далеку Чорноморію козаки. Кожною групою керував обраний отаман, який мав документ на переселення до війська Чорноморського. І нині зберігаються у фондах Краснодарського державного архіву стародавні реєстри козаків, де вказані не тільки їхні імена і прізвища, а й ті села та губернії, звідкіля вони прибули. Загалом до 1811 року на Кубань переселилися 41 тисяча українців з Полтавщини і Чернігівщини¹².

Нова хвиля переселення на Кубань (1821–1825 рр.) складала більше 48 тисяч українців з Полтавщини, Слобожанщини, Київщини та Чернігівщини. При Чорноморському козацькому

війську був заснований переселенський комітет, який займався їхніми справами. Завдяки йому для майбутніх чорноморців заготовляли будівельний матеріал, харчі. Приїжджих розміщували по козацьких куренях або поселяли на нових незайманих землях.

У 1832 році між Анапою і Сухум-Кале поселилось 200 родин українських козаків. Тоді ж з Полтавщини і Чернігівщини на Кавказ були переведені два українські полки, які стали на Терек у районі Владикавказу. 1834 року в Україні пройшов так званий “дівочий набір”: на Північний Кавказ привезли 500 кріпачок як жінок для неодружених козаків.

У 1843 році у районах горішньої Кубані поселилися два чугуєвські козацькі полки з Харківщини.

Останній великий організований потік переселенців з України припав на 1848–1849 роки. За ці два роки з Слобожанщини, Полтавщини, Катеринославщини, Чернігівщини і Київщини на Кубань переселилося близько 14 тисяч українців. Таким чином, тільки в першій половині XIX століття кількість переселенців на Кубань з України становила офіційно близько 130 тисяч осіб. Але, окрім організованих переселень, на Кубань щорічно тисячами втікали від панської неволі. Поповнювали Чорноморське козацьке військо і нащадки запорожців, які жили у Задунайській Січі. Ще на початку XIX століття на заклик чорноморського отамана Бурсака з-за Дунаю на Кубань перебралося 500 запорожців. Коли 1828 р. задунайський отаман Гладкий перевів частину козаків під царську владу, вони були поселені між Маріуполем і Бердянськом, і утворили Азовське козацьке військо. Але задунайці прагнули приєднатися до чорноморців, і на початку 60-х років були переселені на Кубань, де осіли по чорноморському узбережжі.

Доля знову об'єднала колишніх вигнанців. Внаслідок цих переселень засновувались нові станиці й хутори.

1829 року згідно з Андріанопольським миром уся земля за річкою Кубань до Чорного моря ввійшла до складу Російської імперії. Так почалася колонізація Закубання. Козаки-чорноморці заселяли нові місця, засновували станиці й хутори. Але тільки після закінчення війни з черкесами за бойовими козацькими підрозділами на закубанські землі вирушив масовий потік переселенців. Близько 500 тисяч черкесів виселялися в Туреччину, і козаки, хоч і примусово, обживали їхні колишні володіння. Незабаром усі землі по обох берегах річки Кубань були заселені козаками.

Тільки у 1896 році частину чорноморських земель відділили від земель козацького війська для заснування Новоросійської губернії.

Після Кавказької війни вільний доступ у козацьке військо був припинений, хоча інколи у деяких станичних громадах переселенців і записували козаками.

Але коли зникла небезпека постійної війни на Кубані, одночасно із скасуванням кріпацтва, коли мільйони селян отримали волю, на Північний Кавказ знову вирушили сотні тисяч нових переселенців. Так з'явилася нова велика група переселенців некозаків, – “новгородніх” або “городовиків”. На 1913 р. “новгородні” Кубані становили вже 57% всього населення. За даними Кубанського статистичного комітету кількість українців серед “новгородніх” становила від 70% до 80%¹³.

У матеріалах перепису 1897 р. зазначено, що на Кубані тоді проживало 1911133 чоловік. Із них українців за рідною мовою було 49,1%, росіян – 41,17%. Згідно з переписом українців було більше у Сіському відділі – 81%, у Темрюцькому – 79% та Катеринодарському – 57%. В інших частинах Кубанщини українські компактні групи серед населення становили: у Кавказькому відділі – 47%, Майкопському – 31 %, Лабінському – 20%, Баталпашинському – 28 %¹⁴.

Зважаючи на швидкий приріст населення, у 1913 р. чисельність жителів Кубанського краю вже становила 3050391 особу. Про кількість українського населення свідчать дані сільськогосподарського перепису 1917 р., згідно якого українці становили 56% всієї кількості, а росіяни – 36%¹⁵.

Згідно з дослідженнями деяких вчених, перед революцією українців було 60% серед усього населення Кубані – 1791000 чоловік¹⁶.

Якщо враховувати масштабну кампанію русифікації населення краю, яку наполегливо провадив царський уряд і внаслідок якої значна кількість українців Кубані втратила свою мову і

національну свідомість, то кількість українського населення цього краю набагато перевищувала подані цифри.

НА НОВИХ ЗЕМЛЯХ

Переселившись у 1792–1793 рр. на Кубань, запорожці заходилися будувати своє нове життя. Кобзарі, які прибули разом з ними, співали вже нову думу:

Ой, тисяча сімсот дев'яносто першого року

Вийшов з Петербурга-города

Від нашої цариці

О їй що пан Чепіга і пан Головатий,

Зібравши все військо Запорізьке,

Гей виступає та на Кубань-річку

На вічнеє время все

Там будемо жити, там будем гуляти

І рибу ловити.

Пізніше в станиці Тамань на місці, де вперше розташувалися переселенці, у 1911 році козаки за малюнком кубанського художника Косолапа побудували своїм славним предкам пам'ятник, який зберігся й донині. На постаменті стоїть могутній запорожець. У правій руці він тримає військовий прапор, а ліва рука лежить на ефесі шаблі. На пам'ятнику навічно викарбувані слова пісні Головатого:

Будем в Тамані жить, вірно служить,

Границю держать,

Рибу ловить, горілку пить

Ще й будем багаті.

На Кубані запорожці отримали унікальну можливість – на безлюдній місцевості, маючи порівняно велику незалежність, реставрувати, наскільки це було можливо, колишню Козацьку республіку.

Та часи Івана Сірка й Петра Сагайдачного вже минули. І чорноморці згідно з новими політичними та економічними умовами реорганізували козацьке січове товариство, хоча й максимально зберегли запорозькі військові традиції і привілеї.

Доки перші переселенці чекали у наспіх збудованих тимчасових землянках і хатах, коли закінчиться зима 1794 р., військова старшина працювала над законами, які мали бути провідними у житті новоствореного війська.

У січні 1794 р. з'явився на світ “на ім'я панів полковників, бунчукового товариства, полкових старшин, курінних отаманів і всього війська” акт “Порядок общей пользы”, який регламентував загальні положення про військове самоврядування і про розселення козаків на нових землях. Підписали документ Захарій Чепіга, військовий суддя Антін Головатий та військовий осавул Тимофій Котляревський. Згідно з цим “Положенієм” Чорноморське військо мало свій військовий уряд, який складався з кошового отамана, військового судді та писаря, котрі, хоча й обиралися військом, але затверджувалися у Петербурзі. Цей уряд забезпечував керівництво козацтвом - як військово, так і адміністративне.

Чорноморське військо поділялось на 40 куренів, з яких – 38 відновлювали старовинні запорозькі, а два – нові – Березанський і Катерининський. Курені не перебували, як раніше, в одному місці у Січі, а мали розселитися по всій Кубані. Кожний курінь, що був головним осередком переселенців, зберігав широке самоврядування. Щороку 29 червня на день Петра і Павла курінна громада обирала отамана, курінного писаря і суддю. Практично більшість усіх курінних справ вирішувалася громадою. Кубанський історик Щербина влучно зауважив, що таким

чином чорноморці замість однієї великої Запорозької Січі побудували собі 40 маленьких Чорноморських Січей.

Всі землі Чорноморського війська поділялися на 5 округів або паланок, кожною з яких керували полковник, осавул, писар і хорунжий, призначені військовим урядом. За прикладом запорозьких паланок кожен округ мав свою печатку. На печатці Катеринодарського округу (Карасунський кут) був зображений козак, котрий, спершись на ратище, стріляв із мушкета; на печатці Фанагорійського округу на Тамані – човен Бейсузький (землі в окрузі Бейсуга та річки Чолбаси) з рибою; на печатці Сійського – козак з мушкетом, Григор'ївського (поблизу Кавказу) – козак на коні.

Окружні або ланкові старшини щотижнево мали надсилати військовому уряду звіти про всі події, стежити за озброєнням козаків та їхнім військовим станом.

У “Положенні”, яке головним чином складав Головатий, з військового самоврядування була практично вилучена військова рада, значні пільги надавались старшині та все-таки Кубань залишалась ще тим місцем, де зберігалися залишки запорозької волі.

Весною 1793 р. чорноморці розпочали будівництво своєї столиці Катеринодара. Згідно з легендою, місце для столиці обрав посеред дубового лісу сам Чепіга, якому дуже сподобалася джерельна вода. Козаки провели ралом довгу рису, по якій повинна була розташуватись центральна вулиця міста – Красна.

У центрі Запорозької Січі чорноморці побудували фортецю і велику чотирикутну церкву святої Покрови, а з боків звели 40 куренів для неодружених козаків. На дзвони для церкви вирішили переплавити гармати, які відбили в турків під час війни 1787–1792 років. За цю справу взявся запорозький осавул Захарій Сутика. Він разом з козаками Машиной і Кравченком привіз із Березані 16 мідяних гармат і одну мортиру загальною вагою 890 пудів. З них у Херсоні відлили 9 дзвонів (третій – 125 пудів), які перевезли по Дніпру і Чорному морю до Тамані. Потім у січні 1794 р. козаки хорунжого Чуприни дотягли човни із дзвонами до Катеринодара.

Розселення козацьких куренів відбувалося за жеребкуванням. Не всі місця задовольняли козаків, деякі курені мандрували сотні верст, доки остаточно не знаходили свого місцезнаходження. Густо зарясніли на Кубані козацькі поселення – курені – Незамаївський, Новодерев'янівський, Брюховецький, Полтавський, Уманський, Кушовський, Переяславський, Старомінський та інші, нагадуючи славні часи Запорозької Січі.

Тяжко було чорноморцям обживати хоч і благодатні, але незнайомі землі. У 1796 р. налетіла на поселенців чума, яка знищила багато людей.

Клімат також не завжди був сприятливий. Влітку бувала велика спека, а взимку – лютий холод, – “До святого Духа не кидай кожуха, а по святому Дусі у тому ж кожусі”. Північно-східний вітер приносив на Кубань простудні захворювання і ревматизм, південно-західний – пропасницю. Часто хворіли переселенці від вологого повітря, що йшло від боліт і плавнів “корчієм”, жовчною лихоманкою та цингою.

Постійно відривала від господарства служба на кордоні з черкесами, та ще й царський уряд використовував козацькі полки у своїх безкінечних війнах.

Особливо “відзначився” Павло І, який утиснув козацькі привілеї, змінив “війський уряд” на “військову канцелярію”, скасував звання військового судді та військового писаря.

Павло І змінив військовий поділ чорноморців. Якщо раніше у війську козаки поділялися на курені, то тепер військо було розділене на 20 кінних і 10 піших полків по 500 чоловік у кожному. Старі козаки ще тривалий час поділяли часи за ознакою “до полків” або “після полків”. Після цих змін головний важель козацького самоврядування перейшов на курені.

Після особливого “Положення” 1842 р. Миколи І, згідно з його прагненням до загальної уніфікації, назва козацького поселення на Кубані – курінь змінилася на станицю. Але це “Положеніє”, окрім того, офіційно закріпило за станицею курінне громадське самоврядування.

На Кубані козаки займалися мисливством, рибальством, хліб завозили зі Ставрополя. Улюбленим заняттям був рибний промисел. У 1857 році на соління риби витрачалося 200 тисяч пудів солі. Лов поділявся на “весняний”, “межений” – з травня до вересня і “просольний” – з

вересня до першої криги і до весни. За рік чорноморці виловлювали 5 млн. штук тарані, 4 млн. сули, 200 тисяч сазанів, 50 тисяч чабанів, 40 тисяч пудів красної риби, тисячі пудів ікри¹⁷. Риби була величезна кількість, у деяких місцях під час нересту річка заповнювалась рибою до берегів.

На Кубань приїжджали по сіль чумаки. Козаки добували сіль головним чином для обміну з черкесами на ліс. Вимінювали на сіль і козацьких полонених.

У чорноморців розвивалось бондарство, шорництво, інші ремесла. Гончарство на Кубані було чисто козацьким привілеєм, особливо цінували чорноморці вироби гончарів Пашківського куреня – “Не святі горшки роблять, а пашківці”.

Раз на рік у Катеринодарі і деяких великих куренях відбувались великі ярмарки. На ярмарку тільки в Старощербинівському курені товарообмін становив 1 млн. крб. Як і в Україні, на кубанські ярмарки з’їжджалися з усіх козацьких куренів і хуторів, грали музики, бандуристи співали давні думи – це було своєрідне свято.

Незабаром переселенці проклали перші поштові шляхи, на яких знаходилося 25 поштових станцій. Піднялися й зазеленіли навкруги козацьких поселень сади й виноградники. В Катеринодарі для військових потреб отаман Рашпиль заснував “общепольный рассадник”, в якому у 1857 році нараховувалося 25 тисяч виноградних лоз і 19 тисяч саджанців фруктових дерев, перевезених із Криму¹⁸.

Займалися козаки і бджільництвом, завдяки величезній кількості медоносних квітів збирали дуже багато меду. “Погодуй мене до Купала – зроблю з тебе пана”. Меду в козацьких станицях було стільки, що козаки цукру майже не вживали, його заміняв мед.

Згодом основою кубанського економічного розвитку, стало землеробство. Про родючість кубанських чорноземів серед козаків ходили дивовижні розповіді. Ще у 90-х роках XVIII століття перші переселенці надіслали отаману Чепізі листа, в якому описували, що сухі жерді, які вони встромили в землю, через деякий час зазеленіли й пустили коріння.

Для переселенців спочатку не існувало земельної проблеми. Тисячі гектарів чорноземів ще чекали своїх господарів. Кожен курінь отримував величезну кількість землі, що ставала громадською власністю. Згідно з положенням від 1842 р. , кожен простий козак отримував 30 десятин землі, обер-офіцер – 200, штаб-офіцер – 400, а генерал – 1500. Як тільки у козацькій родині народжувався хлопець, він отримував з громадських земель свій пай.

З часом на Кубані з’явилася особиста власність на землю. У 1862 році вийшло нове положення про землю, згідно якого разом з громадськими землями вже з’являлися землі, що передавалися в особисту власність козацькій старшині. Особливе незадоволення козаків викликав указ із Петербурга, який за рахунок козацьких земель наділяв землями старшин. У зв’язку з цим у станиці Полтавській виникло повстання. Громада станиці, яка відрізнялася особливим волелюбством і солідарністю, відмовилася розділяти громадські землі, за що дванадцять виборних козаків разом з отаманом потрапили до Сибіру.

Та все ж завдяки вільному господарству, після закінчення Кавказької війни, що відволікала сили чорноморців, добробут козаків став різко зростати.

З часом, завдяки наполегливій праці переселенців, Кубань стала економічно найрозвинутішою частиною Російської імперії. Крім зернових (озима, яра пшениця, ячмінь, овес, жито, гречка, кукурудза), кубанці багато вирощували соняшника, льону, конопель, цукрового буряка. Величезну площу відводили під виноградники й сади.

Серпи і коси поступово вийшли з ужитку, замість них розповсюдилися у великій кількості травокоски, лоборійки, самоскидки й снопов’язки. Удосконалених сільськогосподарських знарядь у кубанських господарствах було 685832 одиниці, а в американських та англійських – 9417619.

Все це забезпечувало добрий урожай, а відтак і дуже високий рівень життя населення Кубані, порівняно з іншими регіонами Російської імперії. Вже перед першою світовою війною вивіз хліба з Кубані становив 1/6 вивозу з усієї Російської імперії або 1/11 загальносвітового вивозу хліба²⁰. Дуже швидко окрема частина новгородніх стала найзаможнішою групою серед кубанців. Деякі городовики мали великі отари овець, табуни коней, шинкарювали, крамарювали, мали банки, заводи, нафтові промисли.

Вагомий внесок у розвиток Кубані зробила споживча кооперація, особливо поширена серед українського населення. Перший кооператив був заснований у 1872 р., а до 1917 року їх вже нараховувалось 573 з 555 тисячами членів. Кожна станиця мала один або два кредитні кооперативи, у яких працювали видавничі, статистичні, культурно-просвітницькі та агрономічні відділи. Спілка кредитних кооперативів відкривала книгарні. На базі кооперативів швидко зростали артільні підприємства, які на паях будували залізничні шляхи, громадські парові млини, маслоробки, електричні трамваї²¹.

Навіть після одного року громадянської війни високий добробут кубанського населення дивував прибульців з Росії. “Нас – пришельцев с севера – удивляли огромное богатства ее беспредельных полей, ломящиеся от хлеба скирды и амбары, ее стада и табуны. Сыты все – и казаки, и иногородние, и “хозяин”, и “работник”²². А генерал Врангель писав: “То, что временами приходилось видеть на Кубани, скорее походило на Америку, нежели на беспробудно спящую Россию”²³.

Недаремно сотні тисяч людей йшли на Кубань, сподіваючись знайти там гарний заробіток. Про це навіть збереглася розповідь:

– А відкіля ти, брате-земляче?

– Та я з Чорногорії.

– Що ж там, добре жити?

– Та життя то дуже гарне, так сперва чисто замучився з роботою, а далі привик, той нічого.

– Як? Хіба заробітки трудні?

– Не так трудні, як чудні! Оце служив я перший раз у одного хазяїна, так пошти робить нічого, а гроші йдуть, а харч, брат, така, хоч розпережись та їж!

– Ова!

– Еге ж. Оце устанеш вранці, так зараз тобі забажається їсти та й їсти, їсти та й їсти, попоїв добре, – захотілось люльки та й люльки, люльки та й люльки; покурив – то зараз спать та й спать, спать та й спать! Так і промаєшся щодня без роботи! Роз’ївся був як кабан на сало!

– Так тут життя!

– Еге ж. Та тільки це так давнім було, годів з десятків, або й більше, а тепер, брат, уже не те стало! Минулись наші заробітки! Колись нашому братові добрі гроші платили, та й робота була аби яка, а тепер косилки та молотилки усю роботу одбили і багацько нашого брата походе-походе, та з тим без роботи й додому піде”²⁴.

Жили козаки здебільшого у саманних, або турлучних (зроблених з очерету обмазаного з обох боків глиною) хатах, покритих очеретом або соломною. Взимку топили хати очеретом, соломною, бур’яном, кураєм, кизяком, або, як його називають кубанці – кирпичем.

Побут кубанців не дуже відрізнявся від традиційного українського, їли головним чином хлібні й молочні страви: хліб, пироги із сиром, вареники, галушки, локшину, лапшу, млинці, деруни, коржі, кисляк, варенець, сир, масло, сметану. Варили борщі і каші, дуже любили гарбузяні каші з молоком. Багато вирощували кавунів, динь – з них робили патоку, що заміняла цукор. Вирощували горох і квасолу (для супів), пекли пироги, які їли з маслом. З жирів були поширені олія із соняшників і суріпи.

Особливою повагою користувалося традиційне сало, яке вживали в їжу під час тяжких сільськогосподарських робіт і при далеких подорожах. М’ясо кубанці їли переважно під час свят. Чимало їли козаки домашньої птиці, окороків, ковбас, які на літо заливали смальцем. Борщ заправляли дером (середовим салом), любили борщі з галушками.

Коли кубанці від’їжджали на польові роботи у степ і жили в тимчасових куренях, то їли там кавуни з хлібом, кавуни із солоними огірками. Смачним у полі був куліш, коли молодь збиралася після роботи на вечорниці.

Фрукти і ягоди сушили козаки для узварів. У деяких станицях у мирні часи збирались громади, що займалися збором груш на черкеських землях. Багато споживали риби, яку варили,

смажили й сушили, її у річках водилося так багато, що пуд красної риби коштував лише три карбованці. Найбільш поширеним хмільним напоєм був спотикач – розчинений мед, який настоювали на хмелю. Харчі кубанці мали переважно із власного господарства. Купували тільки рис, цукор, чай і цукерки – все це була святкова їжа.

Яскраву характеристику чорноморцям дали видатні козацькі історики, котрі описали їхній побут і характер.

“Как известно, преобладающим элементом в войске были малороссы. Хоть в войско вошли также великороссы, поляки, литовцы, молдаване, татары, немцы, евреи и другие национальности, но представители их остались в меньшинстве и как бы тонули в общей массе чисто малорусского населения. В зависимости от малорусских элементов, малорусским характером отличался и склад всего внутреннего быта населения. Черноморцы были православные, говорили все на едином малорусском языке, придерживались малорусских обычаев; праздники, увеселения, семейный уклад, свадебные обряды, бытовые отношения и обстановка – все это носило строго малороссийские особенности. Представители других национальностей должны были приспособиться к малорусскому укладу жизни”²⁵.

Інший історик писав: “Козаки Черноморского казачьего войска, переименованного в 1860 году в Кубанское, резко отличались от той части линейных козаков, которые в том году вошли в состав Черноморского войска. Черноморцы были все малороссы... родной язык черноморцев был малороссийский, исповедовали они православную веру, очень усердны были к церкви. Торговлею черноморцы не занимались, считая это не соответствующим казачьему званию – всякого рода торговлю предоставляли иногородним людям, ремеслами же – кузнечным, плотницким, сапожным, портняжным и прочим черноморцы не пренебрегали. Земледелие в Черномории было не особенно развито, но все-таки казаки хлеба у других не покупали, а довольствовались своими трудами. Главное их занятие было скотоводство и рыбная ловля. Домашняя обстановка их хотя и не отличалась особым изяществом и прочностью, так как дома большей частью строились турлучные и крылись камышем, но зато всегда были чисты и дворы огорожены; раскиданные во множестве по войсковой земле одиночные хутора красовались садами и рощами, а во многих находились хорошие водяные мельницы... Войсковая земля была не делена и для казака был простор разводить тысячные отары овец, сотни рогатого скота и табуны степных коней...”

Черноморець на вид був суровим, але під суровим виглядом крилось добре серце. Особлива веселість проявлялась у нього в приятельській бесіді, за чаркою горілки, за якою проводили немало лишнього часу і шинкарочка з чорними бровами і карими очима фігурує в багатьох піснях, перенесених казаків з Дніпра і України на Кубань”²⁶.

Та найбільш влучно характеристику населення “Малинового клина” дав надзвичайно талановитий і обдарований історик Кубані, козак Іван Попко у згаданій поетичній праці “Черноморские казаки в их гражданском и военном быту”. “Напев на клиросе, веснянка на улиці, щедрування під окном, женихання на вечорницях і вибілений цюл хати, і гребля з зеленими вербами, і вол в ярмі, і конь під сідлом – все нагадує вам в тій далекій кавказській Україні – гетманську Україну – Наливайка і Сагайдачного”.

1 Кащенко О. Оповідання про славне військо запорізьке низове. - Катеринослав, 1917. - С. 294.

2 Там само.

3 Бардадым В. Первые черноморцы // Прометей. - М., 1983. - № 13. - С. 37.

4 Короленко П. П. Кошевые атаманы Черноморского казачьего войска XVIII ст. - СПб., 1901. - С. 14.

5 Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска... - Т. 1. - С. 475.

6 Там само. - С. 501.

7 Бардадым В. Первые черноморцы... - С. 41.

8 Там само. - С. 42.

- 9 Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696-1896. /Исторический очерк/. - Екатеринодар, 1896. - С. 16.
- 10 Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска... - Т. 1. - С. 506.
- 11 Новицкий Я. П. Народна память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине, 1875-1905 г. - Екатеринослав, 1911.
- 12 Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. - Мюнхен, 1968. - С. 6.
- 13 Отчет о состоянии Кубанской области за 1913 г. // Кубанский сборник. - 1915. - Т. XX. - С. 12.
- 14 Македонов Л. В. Население Кубанской области по данным вторых материалов листов переписки 1897 г. - Екатеринодар, 1906 г.
- 15 Бич Л. Кубань у кривому дзеркалі. - Прага, 1927. - С. 82.
- 16 Там само. - С. 33.
- 17 Попко И. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. - СПб., 1858. - С. 105.
- 18 Там само. - С. 106.
- 19 Бич Л. Кубань у кривому дзеркалі... - С. 44.
- 20 Омельченко М. Шкільництво на Кубані. - Прага, 1927. - С. 2.
- 21 Щербина Ф. А. О деятельности общества кубанцев в Чехословацкой Республике. - Прага, 1927. - С. 33-35.
- 22 Деникин А. Поход и смерть генерала Корнилова. - М., 1990. - С. 115.
- 23 Врангель Н. Воспоминания. - Берлин, 1924. - С. 130.
- 24 Півень О. Торбина сміху та мішок реготу! - М., 1907. - С. 4.
- 25 Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. - Т. I. - С. 576.
- 26 Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска... - С. 27.